

Annotation

Іван Богун (~1618 р. – 17 лютого 1664 р.) — український військовий і державний діяч, козацький полководець часів Хмельниччини, полковник подільський, згодом — кальницький і паволоцький; наказний гетьман українського війська.

- [1. ВСТУП.](#)
 - [2. ІВАН БОГУН - ОДИН ІЗ СОРАТНИКІВ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.](#)
 - [Роль і місце І. Богуна в національно-визвольному русі на українських землях.](#)
 - [Битва під Кам'янцем-Подільським.](#)
 - [Участь козаків у боях під Берестечком.](#)
 - [Білоцерківський договір.](#)
 - [Батозька битва і її вплив на подальшу історію Національно-визвольної війни.](#)
 - [Наслідки воєнних дій під Монастирищем.](#)
 - [Похід до Молдови.](#)
 - [Загострення стосунків з Польщею.](#)
 - [Переяславська угода.](#)
 - [Битва в Умані.](#)
 - [Похід в Західну Україну та Польщу.](#)
 - [3. БОГУН В 1657-1664 РР.: ПЕРІОД ПОШУКУ ПОЛІТИЧНИХ АЛЬТЕРНАТИВ.](#)
 - [Роль І. Богуна при визначенні політичного курсу Юрася Хмельницького.](#)
 - [Наступ поляків на Україну. Воєнні походи під керівництвом полковника Богуна.](#)
 - [Литовський та польський період в житті І. Богуна.](#)
 - [Загибель І. Богуна.](#)
 - [4. ВИСНОВКИ.](#)
-

1. ВСТУП.

Останнім часом з'явилося чимало праць-біографій різних діячів епохи Хмельниччини, які заповнюють довгий провал у вивченні козацької старшини того періоду. Особа Івана Богуну в усі часи викликала жвавий інтерес і неоднозначну оцінку. Офіційні джерела засвідчують, що Іван Богун був Кальницьким (Вінницьким) полковником (1650-1658), одним з найактивніших діячів Національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі середини XVII ст.

А ким же він був насправді? На жаль, з приводу цього історія залишила багато так званих "білих плям". Так, у відомих нам документальних, матеріалах XVII ст. відсутні більш-менш вірогідні дані про рід, рік та місце народження цього неординарного діяча. Значна роль вітчизняних істориків переконана в шляхетському походженні Івана Богуну. Іван Крип'якевич назвав його серед полковників-шляхтичів Теодоровича, Я. Гоголя (Яновського), Д. Нечая, М. Морозенка (Морозовицького), М. Кричевського. Володимир Головацький наголосив на тому, що Іван Богун народився у сім'ї дрібного українського шляхтича. Одна з останніх дослідниць біографії славнозвісного воєначальника Т. Яковлева переконана в тому, що він був "благородний шляхтич і лицар-козак", який походив із старовинного православного роду Федоровичів. Авторка прийшла до такого висновку на підставі ототожнення постаті Івана Богуну з полковником Іваном Федоровичем, котрий, згідно з джерелами, діяв приблизно в той же період, що й перший. Слідом за В. Ліщинським вона схиляється до думки про можливість того, що шляхтич Федір Богун, який згадується у 20-х роках XVII ст., міг би бути батьком Івана. Однак ні офіційні (урядові) документи, ні козацько-старшинські літописи чи польські хроніки не фіксують їх родинні зв'язки, навіть не згадують заслуги Ф. Богуну перед Богданом Хмельницьким, а цього варто було б очікувати згідно з традицією, як у випадках з родичами Нечаїв, Виговських, Золотаренків, Самойловичів та багатьох інших сімей впливових старшин. Адже Іван Богун, починаючи приблизно з 1651 року став чи не найлегендарнішою постаттю періоду Визвольної війни, поступаючись хіба самому Хмелю.

Мета дослідження цієї праці якщо і не знайти істини, то хоча б підняти з забуття це ім'я, оцінити та й прийняти до розуму і серця всі висновки, зроблені досвідченими історичними дослідниками, які у всіх своїх працях

намагалися описати, спираючись на історичні довідки і документи, цю воістину легендарну людину.

Дослідник молодих років Богуна Б. Флоря переконаний, що найбільш рання звітка про нього датується 1641 роком і що вона пов'язана з "Азовським сидінням", коли донські козаки разом з "низовиками" героїчно обороняли Азов від турецьких військ (1637-1642). Саме тоді султан Османської імперії Ібрагім I послав під це місто близько 240 тис. чол. війська та 200 бойових кораблів. Козаки відбили 24 атаки і примусили ворога з великими втратами (до 79 тис.чол.) відступити. Одним із загонів, на думку Б. Флорі, що протистояв кримським татарам на Боровському перевозі через Сіверський Донець, керував "отаман Іванець", тобто Богун. Останній діяв там і в наступному, 1672 році. Далі наводяться унікальні свідчення сучасників-"черкашен" Степана (Стеньки), який служив у прикордонному місті Валуйках, та Тимофія Остаф'єва, котрий перебував на російській військовій службі. За їх даними Іван Богун на початку 40-х років служив польському королю й отримував звичайну для реєстровця платню. 20 травня 1643 року джерела зафіксували військову сутичку між російським загonom на чолі з В. Струковим, та кримськими татарами, з Воронежа на Дон, і кінними "черкесами" в кількості 200 чол. зі "старійшиною" Іваном Богуном та Федьком у районі Козацького перевозу. Після того запорожці перейшли Сіверський Донець, побували на р. Міус, звідти відправились у "Литву". В 1643 - 1645 рр.. Богун повернувся на береги Сіверського Донця. Після того брав участь у походах проти татар.

З приводу дати початку полковництва Івана Богуна не маємо поки що жодного офіційного документа. У радянській історіографії панувала думка, що його призначення на цю посаду сталося в 1650 році. Проте М. П. Візир у поширеній з кінця 60-х років "Радянській енциклопедії історії України" зазначив: на чолі Кальницького (з 1953р. - Вінницького) полку були Остап Вінницький (1648-1649), Іван Федоренко (1649-1651), Іван Богун (1651-1658), Іван Сірко (1658-1660). На противагу такому твердженню В. О. Шевчук у коментарях до т. I "Літопису" Самійла Величка наполягає на тому, що "Богун Іван був полковником кальницьким з лютого 1649р., мав ще титул подільського полковника". Причому він слідом за літописцем розрізняє Богуна і Федоренка. А Т. Яковлева, посилаючись на працю Кушевича і свідчення львівських домініканців, фактично дійшла такого висновку: "Івана Богуна-Федоренка" Богдан Хмельницький і рядове козацтво [Дискусії]: До 400-річчя з часу народження Б. Хмельницького / Яковлева Т. Г. /7 Український історичний журнал. - 1995.-№4. - С.56-67. призначено полковником до наступу військ Богдана Хмельницького на

Львів". Тоді стає незрозумілим таке. Чому в "Реєстрі Війська Запорозького 1649 року" Грушевський М. Історія України-Руси,- Том ІХ. Розділ VIII. С. 9. Іван Богун виступає як козак Чигиринського полку, а Іван Федоренко - як кальницький полковник. С. Величко називає прізвища таких полковників за часів гетьманства Богдана Хмельницького: Богун, Антон, Остап, Кривоніс, Полкожух, Тиша, Головацький, Немирич, Федоренко та ін.

Немає чіткості із цього питання й у тогочасних джерелах. Часом вони, навпаки, ще більше заплутують дослідників. Зокрема, в них Богуна названо полковником "брацлавським" (тотожні: "брацлавський", "бреславський", "бряславський"), "кальницьким", "вінницьким", "подільським", "паволоцьким", "чернігівським" і навіть "брянським". В одному з документів 1650 р., який був підготований царськими сановниками Васильєвим та Яковлєвим, він визначається одночасно (на одному аркуші) як полковник кальницький, і як чернігівський. Хоча точно відомо, що тоді ранг чернігівського полковника займав Мартин Небаба.

Все це дало привід для дискусій: чи був полковник Іван Богун один чи їх існувало два або навіть три.

Спробуємо ж на підставі першоджерел і напрацювань істориків "відновити" принаймні найбільш виразні епізоди з життя одного із соратників Богдана Хмельницького того періоду - Івана Богуна.

**2. ІВАН БОГУН - ОДИН ІЗ СОРАТНИКІВ
Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.**

Роль і місце І. Богуна в національно-визвольному русі на українських землях.

Одним з найвидатніших військових діячів українського народу періоду боротьби проти шляхетської Польщі був козацький лицар, кальницький полковник Іван Богун - безмежної відваги воїн, талановитий полководець, блискучий майстер польових боїв і захисту міст, які він перетворював на неприступні фортеці. Іван Богун був одним із найвідоміших козацьких полководців в Україні середини XVII ст., слава про якого гучно лунала не лише на українських землях, а й за їх межами. Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела неоднаковою мірою зафіксували різні етапи життя цього славетного козацького ватажка.

У джерелах, історичних романах і спогадах про козаччину, козацьке військо і видатних осіб козацької доби постійно зустрічаються тільки згадки про Івана Богуна, хоча жодному іншому діячеві ранньої Гетьманщини, крім нього, не вдавалося утримувати полковницький пірнач протягом 15 років і отримати стільки блискучих перемог під час Визвольної війни. Він без усякого сумніву уклав кілька своїх цеглин в історію боротьби українського народу проти нападів турків, татар і польського поневолення. Благородний шляхтич і відважний лицар-козак, він став легендою ще за життя. Польський історик середини XVIII ст. В. Коховський писав про І. Богуна - "сміливий, розумний ... надзвичайно популярний, вмів, як ніхто інший, вдало діяти; сильний і хитрий, як лис; людина відважна і завзята". Історія України в документах і матеріалах. - Т. 3. - К., 1941. - С 240. Полковника Івана Богуна шанували і союзники і навіть його вороги. "Татари називали його "демір адам" (залізна людина), ніби за звичку завжди носити під одежею тонкий сталевий панцир, який не брали кулі. Він взагалі здавався невразливим і серед татар про нього розповідали багато байок, різних вигадок і страшних пригод". Мишко Д. І. Іван Богун. - К., 1956. С. 96. Навіть польський історик зазначав, що "... з 80-ти діячів часів Хмельницького Іван Богун - найпрекрасніший. Він поєднував у собі розум, незалежність характеру, не заплямував себе жорстокістю, відзначався високою моральністю і вірністю ідеалам..." Там само. Для цього козака передусім була ненька Україна! Проте, незважаючи на велику популярність, історичні джерела скупо зафіксували різні етапи життя цього видатного козацького ватажка і стратега козацької доби.

Наші знання, на жаль, про Івана Богуна до цього часу досить обмежені, тому що літописці залишили поза увагою його життя. Достеменно нам невідомо, коли і де він народився, скільки років прожив і в якому віці був страчений. Не маємо також відомостей про його родину, крім того, що батько належав до шляхти і жив поблизу с. Олекшичів. Відомий український історик Гетьманщини В. Липинський писав, що у документах 20-х років XVII ст. згадується про шляхтича Федіра Богуна, який міг бути батьком Івана. Точки зору, що І. Богун "виходець з дрібної української шляхти" дотримуються і сучасні українські історики М. Котляр і С. Кульчицький.

Про його молодість нічого не відомо. Мабуть, як і інші сини шляхти, навчався в Могилянській академії в Києві; з молодих літ вправлявся у військовій справі, бо часи були тяжкі.

Мало відомостей і про ранній період його життя: лише можна припускати, що молоді роки Іван провів у Дикому полі. Сюди часто навідувались запорожці в пошуках здобичі. Богун міг бути одним із тих, хто ще за часів Острияниці поселився в Чугуєві. Деякі історики писали, що Богун брав участь у козацькому повстанні 1637- 1638 рр..

Перші ж найвірогідніші дані про ратні справи І. Богуна пов'язані з його участю в обороні Азова, коли запорозькі та донські козаки протягом 1637- 1642 рр. героїчно захищали місто від турецьких військ султана Ібрагіма, Іван Богун, зокрема, керував тоді одним із козацьких загонів, який прикривав Борівський перевіз через р.Сіверський Донець.

Відомо, що Іван Богун брав участь у козацько-селянських повстаннях 1637-1638 рр. проти польської шляхти. Після поразки повстання Іван Богун знаходить собі притулок у межах Російської держави. У народній пісні розповідається, що він разом з Богданом Хмельницьким розпочинає боротьбу за визволення українського народу з-під польсько-шляхетського гніту. У ході визвольної війни виявилися його організаторський талант, мужність і відвага, надзвичайна воєнна винахідливість.

Таким чином, протягом 40-х років XVII ст. Богун вів звичне для запорозького спочатку, а потім і реєстрового козака життя, сповнене численних військових походів проти турків і кримських татар та обороняв українські землі від набігів останніх. Наведемо деякі рядки народної пісні про ці епізоди воєнної біографії І. Богуна:

*Ой, з-за гори чорна хмара, мов хвиля, іде.
То ж таки не хмара - запорожців Богуня веде.
Доганяли вражих турків коло трьох могил,*

*Вже по тих яниченьках та й пугач завив.
Серед ночі в Дикім полі рушниці ревіли,
А в Очакові туркени та й від страху мліли.
Ой, в середу ізвечора турків обступали,
А в п'ятницю до полудня всіх упень рубали.
Ой, наточив Іван Богун невірам вина,
Та було ж їх сорок тисяч, а тепер нема.*

В цих словах ми бачимо відгомін тих далеких часів і камертон народної пам'яті доніс спомин про носія колись грізного імені. І. Богун, як свідчать український письменник М. Старицький та історик В.Голобуцький, приймав активну участь у таємних нарадах, які проводив Б. Хмельницький. Наприкінці 1647 р. (можливо у жовтні) пише В. Голобуцький, "відбулася так звана рада у діброві (це зібрання на пасіках) поблизу Чигирини ... де Богдан Хмельницький і його чотири найближчі соратники - Максим Кривоніс, Мартин Пушкар, Іван Богун і Матвій Борохович - обіцяли повернути козацькі права всім тим, хто був позбавлений їх." Голобудський В. Запорозьке козацтво. К., 1994. - С. 239. В одній із пісень є такі слова :

Оттоді-то припало йому [Хмельницькому] з правої руки чотири полковники:

*Перший полковниче - Максим Ольшанський,
А другий полковниче - Мартин Полтавський,
Третій полковниче - Іван Богуне,
А четвертий - Матвій Борохович.*

Далі, як свідчать джерела, І. Богун бере активну участь в боротьбі проти поляків з перших битв 1648 р. В. Замлинський вказує: "уже ті перші битви (під Жовтими Водами і Корсунем) дарували Богданові на все життя побратимів - Максима Кривоноса, Данила Нечая, Івана Богуна, Івана Ганжу, Михайла Кричевського... З ними були виграні всі наступні битви Визвольної війни." Замлинський В.О. Історія України в особах ІХ-ХVІІ ст. К., 1993. - С- 296. Ось ще один доказ того, що один (мається на увазі І. Богун) із найвидагніших полковників Хмельницького бере діяльну участь в операціях під Львовом. Згадка про активну роль полковника Богуна у військах Хмельницького, що наступали на Львів, є й у Кушевича. Кушевич називає спеціально "Богуна як речника такої боротьби до кінця: він, мовляв, раз у раз доказував Хмельницькому потребу йти "до Вісли",

розпалюючи вогонь внутрішньої війни. І це в тім часі здавалося таким не трудним, що для Кушевича се стає доказом незручності Хмельницького в використуванні своїх побід, коли він не розвалив тоді Польщі до останку. "Всі тоді сподівалися, що Хмельницький пройде в саму середину Польщі, розвалить її й знищить саме ім'я - але багато було таких що вміли побіждати, але не вміли кори статист побіди" . Гру шевський М. История Украиньї-Руси. - Т.ХІІІ. К., 1983. С, 4. Безперечно одне: Богун з початку 1648 р. виступає активним прихильником Богдана Хмельницького.

Іван Богун зайняв найвищий ранг у полку в період між складанням "Реестру Війська Запорозького", яке здійснювалось восени 1649 року й початком серпня наступного року. Для України то був дуже складний і тривожний час. Тоді Іван Богун часто-густо перебував поряд з Хмельницьким і мав уже певний вплив не лише на нього, а й деякою мірою визначав політику в країні. Про це, зокрема, йдеться в листі сенатора і київського воєводи Адама Киселя польському королю з приводу переговорів його з Хмельницьким. У ньому зазначалося: "Уже казалось все шло на лад, вдруг в одно мгновение что-то новое; разные перемены, тяжелые и вредные случайности и вмешательства, которых разум не может предотвратить и постичь. Потому письмо к вам я должен начать с того, что там и высланный ко мне староста черкаський, мой родной брат, застал все в спокойствии; все испортил потом один бунтовщик, какой-то полковник Богун, и моей близости к запорожскому гетьману так помешал, что я едва смог снова ее возобновить". Гужій О.І. Сто великих постатей і подій козацької України. - К., 2008. - С 85.

В лютому 1649 р. ми бачимо Івана Богуна вже полковником подільським. Саме з цим прикордонним районом була пов'язана певний час його подальша військова доля. На Поділля Іван Богун прибув за наказом Богдана Хмельницького "для наведення порядку і заспокоєння бідних людей, щоби вже більше крові пролито не було". Костомаров Н. Матеріали и исследования. Богдан Хмельницький. - М., 1996. - С. 132. Тон листа, з яким він звертався до всього населення, був досить категоричний: "Наказую, щоб ніхто надалі не смів на Поділля до Кам'янця війська приводити,... що він має намір карати будь-яких порушників кордонів, але все таки вважає, що краще буде, щоб ми в довірі жили, як предки наші, волею Божею". Там само. - С. 132.

У козацькому реєстрі, укладеному за Зборовським договором 1649р., ім'я Івана Богуна зустрічаємо в полковій сотні Чигиринського полку. За виняткову хоробрість, непримиренність до ворогів і військові здібності Богдан Хмельницький у 1650 р. призначає Івана Богуна полковником

Вінницького полку, який повинен був обороняти західні кордони визволеної території України. Полк Богуна мав прийняти на себе один з перших ударів ворога, який наступав, і затримати, таким чином, просування польсько-шляхетських військ по Україні. Це завдання козаки Вінницького полку під проводом Івана Богуна блискуче виконали, незважаючи на те, що ворожі сили набагато переважали їх своєю кількістю.

Вже на початку 1651р. полк Івана Богуна жорстоко відплатив загонам Калиновського за віроломний напад на Україну, за смерть Данила Нечая, що загинув смертю героя в жорсткому бою з польською шляхтою.

Польсько-шляхетське військо вогнем і мечем намагалося придушити визвольну боротьбу українського народу.

Полк козаків на чолі з Іваном Богуном на початку воєнних дій 1651р. перебував у Вінниці, яку збиралася раптовим нападом захопити польська шляхта на чолі з Калиновським. Але Іван Богун, який чекав наступу ворога, вже підготував йому належну зустріч.

Чисельній перевазі польсько-шляхетського війська Іван Богун протиставив воєнну майстерність і хоробрість козаків.

Калиновський, нишком підходячи до Вінниці, зупинився в місті Сутиски. Звідси він вислав проти козаків шляхетську кінноту на чолі з магнатом Лянцкоронським.

28 лютого польсько-шляхетське військо, кероване Калиновським, підійшло до Вінниці, яка навесні 1651. р. була на кордоні з польськими військами. Тут були незначні, порівняно з польсько-шляхетським військом, козацькі сили. Богун вирішив затримати польське військо до приходу допомоги від Богдана Хмельницького. У цей же день відбувся перший бій під Вінницею. Залишивши частину козаків свого полку в місті, Богун з кінним загоном виступив проти ворожих сил - кінних авангардних частин на чолі з Лянцкоронським. При зближенні з козаками польські кіннотники, що розташувались півмісяцем, намагались оточити козаків. Козаки, прорвавши ліве крило, почали поспішно відходити, щоб перейти Буг по кризі і вийти до монастиря, що був на протилежному березі. Польські кіннотники кинулись їм напереріз і вийшли на кригу. Але тут їх чекала загибель. Відступ Богуна був маневром, військовою хитрістю. Іван Богун заманював ворога в пастку: на річці Буг задалегідь були прорубані ополонки, які вкрилися тонким шаром льоду і були притрушені соломною та снігом.

У результаті цього маневру було знищено багато ворожої кінноти. "Тогдажь под Винницкимъ монастиремъ, какъ Богунъ на рѣкѣ Богу проломи подѣлалъ и потрусилъ соломною. Такъ полское войско, его

добивающее, тамъ нечаянно обломилось и потонуло. Да тогдажь еще Глухъ полковникъ, иду чи на помощь козакамъ, в'Винницкомъ замкѣ будучимъ, такъ устрашить ляховъ въ полѣ, что всѣ утѣжась безъ бою начали, помѣшавшись межъ собою, и одни другихъ вози грабили, а наконецъ обозъ оставили ввесь, подобіємъ Пѣлявецкой войны, на жакъ и разграбленіе козакамъ". Хмільницький літопис (події 1636-1650 рр.). - К., 1971. - С. 135. З великими труднощами вдалося врятуватися самому Лянцкоронському. Тяжко побитий прикладами самопалів, він ледве вибрався з ополонки. Так ганебно для шляхетського війська закінчилася перша спроба захопити Вінницю. Одержавши звістку про поразку цього загону польсько-шляхетського війська, Калиновський поспішив на виручку Лянцкоронському. На другий день надвечір головні сили польсько-шляхетського війська вже оточили Вінницю.

Облога тривала до 11 березня. Козаки і мешканці стійко трималися, мужньо відбиваючи атаки. Богун був у перших рядах захисників.

Іван Богун, враховуючи труднощі в захисті міста невеликим гарнізоном козаків, наказав перейти до монастиря, що був добре підготовлений до оборони, і звідти завдавати ударів ворогові.

Кілька днів польсько-шляхетське військо безуспішно намагалось зломити опір козаків.

Оборона Вінниці багата прикладами виняткового героїзму козаків. Однієї ночі Іван Богун, виїхавши на розвідку, натрапив на загін жовнірів. Незнання пароля ледве не коштувало йому та іншим розвідникам життя. Шляхтичі впізнали полковника і кинулися на нього. "Особлива небезпека загрожувала Богунові, - писав В. Коховський, - його впізнали по блиску кольчуги, яка висвічувала при місячному світлі, і кожен палкий поляк намагався захопити його в полон. Історія України в документах і матеріалах. - Т, 3. - К., 1941. - С 269. Відбулася жорстока сутичка. Один ударив Богуна древком прапора по голові, інші схопили його за руки й ноги. Відзначаючись надзвичайною фізичною силою, Богун одним рухом скинув повислих на ньому ворогів, вирвався і, відбиваючись шаблею, погнав коня через річку. Кінь Богуна потрапив в ополонку, його закрутив вир, били уламки льоду, він задубів, але вискочив з води і щасливо доніс вершника до монастиря. Наче сама доля вирвала із рук шляхти здобич - Іван Богун вийшов з цієї сутички неушкодженим. Наступного дня він продовжував хоробро битися із шляхтою, яка штурмувала козацькі укріплення.

Для об'єктивності, так би мовити, наводимо уривок з польського літопису "Краткая история о бунтах Хмельницкого и войне с татарами,

шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. ":

"...Послѣ чего пошелъ Горнецкій съ 12 т. бракованнаго коннаго войска, который разрушалъ на пути взбунтовавшіеся города, никому не давалъ пощады, и мечемъ и огнемъ опустошалъ такъ, что отъ Согребыщъ (Sohrebyszcz), Беашады (Beaszada) и Умани (Chumen) почти вся Браславщина опустѣла ; въ Уманѣ же, заставъ множество гультайства, собравшагося на ярмарку, быстро ворвался въ городъ съ войскомъ, и, не давая Козакамъ развернуться, приказалъ всѣхъ рѣзать, не спуская никому; даже женщинъ, тирански рѣзалъ для острастки другимъ городамъ. Хмельницкій, бывъ объ этомъ невѣрно увѣдомленъ, ибо ему кто-то сказалъ, что такія опустошенія /46/ производитъ своевольная и небольшая толпа Поляковъ, послалъ съ полкомъ Богуня, который, завидѣвъ наше огромное войско, противъ него идущее, возвратился назадъ и заперся въ Монастыришкахъ, а между тѣмъ послалъ къ Хмельницкому, увѣдомляя его обо всемъ. Тогда наши атаковали его въ Монастыришкахъ, но и сами понесли значительный уронъ, ибо Богунъ сильно защищался; однако, когда крѣпкій сдѣлалъ приступъ и зажгли замокъ, тогда Богунъ усомнился въ своихъ силахъ и какимъ-то чуднымъ образомъ ускользнулъ изъ рукъ нашихъ Поляковъ. На этомъ-то приступѣ самъ Чарнецкій былъ не опасно раненъ въ лице стрѣлою. Здѣсь совершился дивный Божій судъ, не допустившій нашимъ взять Богуня; а что еще хуже, когда замокъ горѣлъ, какой-то негодяй закричалъ: "Орда идетъ!" На этотъ крикъ наши, готчасъ потерявъ совершенно глаза, опрометью бросились и покинули, уже добытый, замокъ, оставили возы свои и больныхъ на лагерномъ мѣстѣ и за 7 миль убѣжали. Хмельницкій же, медленно, въ нѣсколько дней, прибылъ въ Монастыришки, но уже дѣло было кончено (po harapie) дивился и смѣялся, что наши безъ стыда, сами не зная для чего, ушли". Краткая история о бунтахъ Хмельницкаго и войнѣ с татарами, шведами и уграми, в царствование Владислава и Казимира, в продолжении двенадцати лет, начиная с 1647 г. М., 1986. - С. 121.

Захист Вінниці був організований майстерно: козаки переходили від однієї лінії укріплень до іншої, артилерія завдавала великих втрат ворогові.

Сучасник - польський шляхтич - з сумом говорить про повну безпорадність і безсилля шляхетського війська перед козаками Івана Богуня: "Наші оточили їхні укріплення валами і постійно вартували, але не могли відрізати їх від води; громили обложених пушками та кидали в їх стан бомби, але бомби козаки встигали гасити і по суті ми нічого не могли їм зробити. Між тим військо наше вибілося з сил, тоді як весь час солдати і

коней не розсідлували, і самі не залишали зброї". Полухін Л.. М. Кривоніс, Д. Нечай, І. Богун - народні герої визвольної війни. - К., 1954. - С.39.

Два тижні Вінницький полк героїчно відбивав атаки противника. Саме тут, у боях під Вінницею, І. Богун вперше найбільш масштабно проявив здібності воєначальника. Під час оборони Вінниці у березні 1651 р. і міщани, і шляхта, і все населення міста підтримало свого полковника. Богун одержав блискучу перемогу. Ця битва принесла йому славу і авторитет. Це був початок розквіту його військової кар'єри. За свідченням Самовидця, "серед польського війська прокинулася паніка така, як колись під Пилявцями, що полків не можна було стримати від утечі".

Коли ж до Вінниці підійшли надіслані на допомогу Богуну полки уманського полковника Йосипа Глуха і полтавського - Мартина Пушкаря, польське військо відступило до Кам'янця-Подільського. Прибуття свіжих сил українського війська під Вінницю і викликало паніку серед польсько-шляхетського війська, яке кинулось тікати, залишивши напризволяще свій обоз. Від остаточного розгрому польсько-шляхетське військо врятувала лише весняна повінь, яка перешкодила козакам далі переслідувати ворогів. Так, безславною втечею польсько-шляхетського війська закінчилася облога Вінниці.

Поразка шляхетського війська справила тяжке враження на Польщу. Калиновському та Лянцкоронському дорікали, що з їх вини багато знатних магнатів загинуло під час облоги Вінниці та потонуло в ополонках, що їх прорубали козаки на річці Буг.

Київський воєвода Адам Кисіль, брат якого загинув в боях проти козаків Івана Богуна, щодо поразок шляхти писав: "...У війську нашому справи йдуть погано: Богуна ще не взяли, а щодня гине багатсько людей. Взагалі затіяли цю війну лише для знищення польської шляхти... Ще війна не почалась, а військо вже розстроєно, кращі воїни загинули і поразка з'явиться раніше, ніж ми чекали. Військо наше, як мені сказали, малочислене, підкріплення невідомо де знаходяться, коли вороги помітять це і оточать наші сили, то Господь один знає, які можуть бути наслідки". Остапенко П. В. Усі видатні постаті України. - Харків., 2008. - С. 101.

Битва під Кам'янцем-Подільським.

Польсько-шляхетське військо в паніці відступило до Бара, а потім, дізнавшись, що козаки переслідують його, поспішило сховатись в укріпленнях Кам'янець-Подільського. Через два дні українське військо обложило місто і розпочало штурм укріплень.

Кам'янець-Подільський був одним з головних опорних пунктів шляхетського панування на Україні, його особливе стратегічне значення посилювалося тим, що він мав надзвичайно сильні природні укріплення, які доповнювалися штучними спорудами.

Фортецю Кам'янця-Подільського Богун штурмував зі своїм полком у складі корпусу Д.Лисовця в кінці квітня 1651 р. Під час облоги і штурму цього оплоту панування шляхетської Польщі на Поділлі Іван Богун показав високі зразки відваги і військової майстерності. Спершу бої розгорнулись за оволодіння передмістям. Трьохтисячний загін козаків ударом вибив найману піхоту ворога з так званих руських фільварків і захопив високу гору навпроти укріплень центральної частини міста. На захопленій горі Іван Богун наказав поставити пушки і відкрити безперервний вогонь по укріпленнях міста.

Козаки з величезним завзяттям штурмували місто, переборюючи опір ворога. Облога Кам'янця-Подільського тривала кілька днів. Найбільш запеклі бої розгорнулись біля воріт міста - Руської брами. Іван Богун був у перших рядах атакуючих, запалюючи козаків особистим прикладом на подвиги. Під час облоги міста козаки виявили надзвичайну хоробрість і прагнення будь-що зломити опір ворога, який заховався за майже неприступними укріпленнями.

Українському війську велику допомогу надавало населення міста. Так, за допомогою одного з жителів міста, який дзвоном дав знати козакам, коли слід починати атаку, Іван Богун організував напад на міську браму. Витримавши цей натиск козаків, перелякане командування польсько-шляхетського гарнізону заборонило в місті дзвонити й наказало зупинити всі годинники на вежах.

Козаки продовжували готуватися до рішучого штурму міста. Але в цей час від Богдана Хмельницького було одержано наказ зняти облогу Кам'янця-Подільського і негайно вирушити на з'єднання з основними силами українського війська.

Про те, що козаки твердо вирішили оволодіти містом, свідчить такий

факт. Після того, як стало відомо про зняття облоги, козаки позакопувалися в різних місцях навколо міста, як про це розповідає очевидець, "копчене м'ясо, полті (половина туші свині), сухарі, бочонки з медом, пляшки з горілкою" і, звертаючись до шляхти, вигукували: "Заждіть, ляхи, тепер віддиште, ми знову до вас повернемося". Остапенко П.В. Усі видатні постаті України. - Харків, 2008. -С. 102.

Полк Івана Богуна вирушив назустріч Богдану Хмельницькому. Наздогнавши окремі загони Калиновського під Купчинцями, козаки завдали їм тяжких втрат.

Молдавський господар Лупул, що формально вважався союзником Богдана Хмельницького, по-зрадницькому інформував польського короля Яна Казимира про плани гетьмана і дальших шлях просування українського війська. Завдяки цьому всі військові сили Речі Посполитої були зібрані в один кулак. Польсько-шляхетське військо налічувало тоді більше ста тисяч, у тому числі двадцять тисяч найманого війська.

На початку червня 1651 р. біля Кракова вибухнуло селянське повстання на чолі з Косткою Наперським, який діяв спільно з Богданом Хмельницьким. Але швидко придушення повстання і жорстока розправа з його керівниками на деякий час забезпечили тил польсько-шляхетської армії.

Участь козаків у боях під Берестечком.

Тим часом українське військо, очолюване Богданом Хмельницьким, з татарською ордою наближалось до Берестечка. Попереду йшов Вінницький полк на чолі з Іваном Богуном, який вів бойову розвідку і гарантував безпеку маршу. Цей полк встиг захопити важливі переправи через річки Горинку та Ікву.

18 червня обидві армії стали табором одна проти одної. Першого ж дня відбулися невеликі сутички.

У битві на другий день польсько-шляхетське військо зазнало тяжких втрат. Багато магнатів і шляхти загинуло від козацьких шабель. З приводу цих боїв сучасник -шляхтич з сумом писав: "...неприятель напав з рівною запеклістю... і цей день був для нас нещасним внаслідок загибелі багатьох знатних людей і добрих вояк" Остапенко П.В. Усі видатні постаті України. - Харків, 2008. - С. 102.. Перевага була на боці українського війська.

20 червня відбулася одна з найбільших, вирішальніших битв визвольної війни, яку розпочали козаки. Проти українського війська, очолюваного Богданом Хмельницьким, шляхетська Польща виставила майже всі свої збройні сили (150 тисяч чоловік, включаючи й озброєних слуг). На чолі їх стояв король Ян Казимир.

Польські війська після невдалих спроб збити козаків, які стійко трималися і успішно відбивали атаки, направили всю силу вогню своєї артилерії на лівий фланг армії Богдана Хмельницького, де стояли татари. Татари зрадили і залишили поле бою. Як зауважує один з сучасників, "хан втік ганебно" Грушевський М. Історія України-Руси. 7-перизд. Вологда, 1992. - С. 163.. Українське військо було під загрозою повного оточення. Дізнавшись про зраду хана Іслам-Гірея, Богдан Хмельницький передав командування кропивенському полковнику Філону Джалалію, а сам кинувся слідом за татарами, щоб змусити їх повернутися. Хан не тільки не повернувся зі своїм військом на поле бою, а звелів затримати Хмельницького; він випустив Хмельницького тільки тоді, коли одержав великий викуп з Чигирини. Але повернутися до свого війська Хмельницький не міг: воно було оточене польською армією. Відсутність гетьмана поставила в тяжке становище українське військо. Татари пішли в Крим. По дорозі в Крим вони грабували Україну, брали в полон українське населення. Народ із зброєю в руках боровся проти грабіжників.

У цей критичний момент, коли українське військо внаслідок зради хана

було оточене добре озброєною польсько-шляхетською армією, постало питання - хто очолить військо і керуватиме обороною. Потрібна була людина, яка би поєднувала в собі талант полководця, сталеву витримку, сміливість, воєнну винахідливість і користувалася повною довірою у козаків.

Козаки одностайно обирають керівником прославленого полковника Івана Богуну. Який поставив собі за мету будь-що вивести українське військо з оточення.

Після втечі хана польські війська зайняли місце, де стояли татарські орди, і таким чином відрізали шлях козакам для виходу з-під Берестечка. Козаки в порядку відступили до свого табору і там окопалися. Іван Богун уживає всіх заходів, щоб перетворити козацький табір на неприступну фортецю. Ворожа армія з трьох боків обступила козацький табір, з четвертого боку були непрохідні болота. Десять днів мужньо оборонялося обложене українське військо. Сутички з ворогом відбувалися майже безперервно. Усі намагання польсько-шляхетського війська взяти табір приступом не мали успіху. Не увінчалися успіхом і спроби шляхти шляхом переговорів обманути козаків, щоб потім винищити всіх. Козаки залишилися непримиренними до своїх ворогів.

26 червня поляки почали з артилерії обстрілювати козацький табір. Козацька артилерія відповідала. Обидві сторони несли великі втрати. Почалися переговори. Польсько-шляхетське командування вимагало від козаків видачі полковників, прапорів і гармат. Богун, якого козаки обрали наказним гетьманом, вирішив не здаватися. Він поширив у польському таборі чутку, ніби хан з Хмельницьким повернулися і вночі нападуть на поляків. Щоб ворог упевнився в правдивості цієї чутки, Богун наказав козакам грати в сурми, бити в литаври. Ворог повірив і послав за річку великий корпус. Козаки під командуванням Богуну напали на поляків, що засіли в найближчих окопах, вибили їх звідти і розгромили.

30 червня козакам стало відомо, що шляхетське командування збирається обійти обложений табір з тилу і, збудувавши греблі на річці Пляшовій, підняти в ній воду і затопити табір козаків. Іван Богун організував вихід козаків з лещат облоги. Цей єдиний шлях відходу лежав тільки через болото. Завдяки воєнній винахідливості і рішучості Івана Богуну переправа була влаштована. За одну ніч загатили болото одягом, бочками, мішками, сідлами, возами і попонами. Так була зроблена переправа, по якій вийшла більша частина козаків. Але втрати козацького війська були великі. Майже третина війська не вийшла з оточення, козаки втратили обоз і артилерію.

Спроба польсько-шляхетського війська перешкодити переправі козаків зазнала невдачі. Посланий загін шляхетської кінноти був відігнаний козаками. Тоді шляхта вдається до провокації. Під впливом поширюваних ворогом брехливих чуток, що старшина почала тікати, серед козаків виникла паніка. Всі кинулися до переправи. У цей час польсько-шляхетське військо пішло на штурм табору. Багато козаків загинуло. Козаки не встигли вивести майже весь обоз і більшу частину артилерії.

У битві під Берестечком українське військо виявило надзвичайну мужність. Козаки, що не встигли вийти з оточення, хоробро бились, вважаючи за краще загинути, ніж здатись в полон. 300 козаків влаштували засіки на острові, що утворився з одного боку злиттям рік Стиру і Пляшевої, а з другого - грузьким болотом, і мужньо захищались, намагаючись прикрити відступ своїх і затримати ворога. Польська піхота пішла в атаку, але козаки відійшли і продовжували захищатися. Козакам пропонували помилування, якщо вони складуть зброю. З презирством вони відкинули умови ворога і загинули всі до одного в нерівному бою смертю героїв. Останній з них, вскочивши в човен, довго відбивався косою, доки не був заколотий списом.

І все ж завдяки холонокровності, залізній волі і енергії Івана Богуна основна частина збройних українських сил була врятована.

В результаті енергійної діяльності Богдана Хмельницького і його найближчих соратників згодом було відновлено і колишній кількісний склад козацького війська, що знову поповнилося за рахунок широких мас повсталого українського народу. Богун привів до Богдана Хмельницького десятитисячний корпус козаків, створений ним з населення Побужжя, піднятого Богуном на боротьбу з польською шляхтою. Таким чином, Берестецька битва стала важливою сторінкою з-поміж ратних справ полковника Івана Богуна, в якій він проявив себе розсудливим полководцем.

Внаслідок розколу, що стався в подільсько-шляхетському таборі, подальше просування на Східну Україну було припинено. Посполите рушення розвалювалось. У Яна Казимира залишилось лише наймане військо та загони тих магнатів, які мали володіння на Україні. Наміри Яна Казимира негайно переслідувати і знищити українське військо були зірвані.

Білоцерківський договір.

Становище України ставало все небезпечнішим. У бою із з'єднаним польсько-литовським військом Радзивілла під Ріпками 26 червня 1651 року загинув смертю героя один з талановитих керівників повстанців полковник Мартин Небаба. Польсько-литовське військо, зломивши впертий опір загонів повстанців, захоплює 25 липня Київ. Військо Радзивіла, захопивши Київ, вчинило жорстоку розправу над населенням, піддало місто пограбуванню і спустошенню. Значна частина міста була спалена. Але український народ не скорився іноземним загарбникам. У тилу ворога піднімається нова хвиля повстань. Повстанці захоплюють ряд міст, облягають литовський гарнізон в місті Любечі. У війську Радзивілла через нестачу продовольства починається голод, ширяться хвороби.

Повернувшись з татарського полону, Богдан Хмельницький розгорнув енергійну діяльність, збираючи нові сили для продовження боротьби з ворогом. Українське військо, очолене Богданом Хмельницьким, організувало відсіч польсько-литовському війську. Просування з'єднаної польсько-литовської армії було зупинено. У цей час найближчим помічником Богдана Хмельницького в організації народної боротьби проти іноземних загарбників був Іван Богун, який особливо успішно діяв на Брацлавщині. Він закликає населення не коритися ворогові і допомагати всіма силами українському війську. До загонів Івана Богуну прибуває багато повстанців. Для українського війська були зібрані значні кошти. Козаки на чолі з Іваном Богуном проводять значні роботи з укріплення Білої Церкви й обороняють місто від ворога до приходу основних сил українського війська на чолі з Богданом Хмельницьким.

Виснажене в боях з козаками і численними загонами повстанців, польсько-литовське військо не могло вже продовжувати далі наступ. Нові сутички з козаками не принесли успіху ворогу. Польсько-шляхетське командування було змушене розпочати переговори. Ці переговори, що тривали майже два тижні, закінчилися 18 вересня 1651 року укладенням так званого Білоцерківського договору, умови якого були значно важчі від умов зборівського договору 1649 року. Тимчасові тяжкі невдачі й відсутність належної кількості збройних сил змусили українського гетьмана піти на підписання цієї мирної угоди.

За нею на території України відновлювалася влада магнатів. Козацький реєстр із 40 тисяч зменшувався до 20 тисяч чоловік. Козацька територія із

своїм самоуправлінням охоплювала тепер лише Київське воєводство, а козаки Брацлавського і Чернігівського воєводства мали бути переселені в межі Київського воєводства. Згідно з договором, польська шляхта діставала право повернутися в свої маєтки. Головному керівнику повстання категорично заборонялося мати самостійні дипломатичні відносини з іноземними державами. Укладення Білоцерківського договору давало передих українському війську, необхідний для підготовки до подальшої боротьби. Про додержання умов договору не могло бути й мови. Умови Білоцерківського договору викликали величезне незадоволення і протест народних мас. Польську шляхту і магнатів, які намагалися повернутися до своїх маєтків, зустрічали повсталі селяни із зброєю в руках.

Як свідчать польські джерела, Іван Богун на чолі п'ятнадцятитисячного загону у той період, принаймні напередодні підписання угоди, знаходився в Білій Церкві. Проте його підпис під договором відсутній. Очевидно через те, що останній звів фактично нанівець попередні суспільно-політичні й економічні здобутки повсталого люду. Відтоді знову активізується опозиційна діяльність полковника.

Батозька битва і її вплив на подальшу історію Національно-визвольної війни.

Особливо гостра боротьба точилася на Брацлавщині, де повстанцями керував Іван Богун. Один із шляхтичів свідчив, що "найбільш вперті хвилювання та заколоти самовільних хлопів відбувалися на Брацлавщині внаслідок підбурювання Богуна; тут, на берегах Дністра, великі загони опришків не дозволили повернутись нікому з наших". Остапенко П.В. Усі видатні постаті України. - Харків, 2008. - С. 105.

Богдан Хмельницький закликав народні маси почекати до весни, для того щоб організувати і озброїти армію і потім з новими силами розгорнути боротьбу за знищення іноземного гніту.

Тяжке становище, в якому опинився український народ, не зломило його волі до боротьби за своє визволення. Всю зиму 1651-1652 рр. відбувалися повстання. Український народ не корився іноземним поневолювачам.

Після поразки українського війська під Берестечком молдавський господар Лупул знову став союзником панської Польщі. Тому Богдан Хмельницький весною 1652 року організував похід у Молдавію з метою примусити Лупула відмовитися від союзу з панською Польщею і виконати своє зобов'язання - видати свою дочку за сина Богдана Хмельницького Тимоша. Лупул знову став союзником Богдана Хмельницького.

Довідавшись про цей похід українського війська, польський уряд вирішив будь-якою ціною не допустити здійснення намірів Богдана Хмельницького. На Поділля було послано двадцятитисячне шляхетське військо на чолі з Калиновським з тим, щоб перетяти українському війську шлях на Молдавію. Українське військо оточило табір Калиновського.

Бій спалахнув уранці 22 травня 1652 р. біля гори Батіг поблизу сучасного села Четвертинівки й закінчився під вечір другого дня повним розгромом ворожих сил. Козаки зломали опір шляхетської кінноти та найманих військ і прорвалися у ворожій табір. Загинуло майже все польське військо і його верхівка. Безладною втечею із 40 тис. жовнірів і шляхти врятувалося лише кілька тисяч чоловік. "У боях під Батогом, - пише В. Замлинський, - особливо відзначилася козацька кіннота, очолювана І. Богунем, який завершив вдалий окільний маневр і завдав нищівного удару полякам з тилу". Замлинський В.О. Історія України в

особах IX-XVII ст. - К., 1993. - С.307. В результаті битви під Батогом Правобережна Україна була повністю очищена від польських військ. І ця битва започаткувала новий етап Визвольної війни українського народу проти панської Польщі,

Батозька битва була зразком мужності і воєнного мистецтва повсталих народних мас, а також вершиною воєнного таланту і полководської майстерності Богдана Хмельницького. Перемогу на Батозькому полі сучасники порівнювали з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами під Каннами (216 р. до н.е.). У цю перемогу вклав чималу частку й Іван Богун. Після цієї блискучої перемоги народні маси з новою силою піднімаються на боротьбу проти гнобителів. Шляхта і магнати знову в паніці тікають з України.

Наслідки воєнних дій під Монастирищем.

У 1653 р. шляхетська Польща вживає нових заходів для продовження агресії проти українських земель. У березні польський король Ян Казимир знову кинув на Україну відбірні війська. Командування ними він доручив Стефану Чернецькому, відомому своєю нелюдською жорстокістю. Мета походу загону Чернецького полягала в тому, щоб шляхом страхітливих розправ тероризувати населення, ослабити і деморалізувати українське військо, залякати український народ і зломити його волю до перемоги. Переходячи швидкими маршами від міста до міста, він нищив усе на своєму шляху, лишаючи за собою пожарища і трупи замучених.

Необхідно було негайно припинити криваві розправи над населенням з боку польсько-шляхетського війська, яке встигло вже захопити міста Липовець, Погребище, Прилуки, Самгородок. Вибір Богдана Хмельницького впав на блискучого майстра маневреної війни в українському війську Івана Богуня. За наказом Богдана Хмельницького, чотирьохтисячний загін козаків на чолі з Іваном Богунем мав не тільки спинити подальше просування військ Чернецького, але й завдати йому цілковитої поразки.

Війська Чернецького вдерлися в Брацлавщину. Скрізь, де проходив ворог, він залишав за собою пустелю, повну руїн і згарищ. Однак винахідливий і кмітливий Богун, маючи значно менші сили, ніж Чернецький, зумів заманити його під Монастирище (на Поділлі, тепер - районний центр Вінницької області) - укріплене місто, навколо якого були вали і рови. 21 березня вороже військо обложило місто де і відбувся вирішальний бій. Польське військо розгорнутим фронтом пішло на козацькі укріплення. Але всі намагання Чернецького прорватися зі своїм загonom були марні. У той самий час Богун безстрашно бився поряд зі своїми добірними вершниками, до кінця бою постійно йшов назустріч небезпеці, а щоб ще більше налякати ворога, голосно вигукував за давнім скіфським звичаєм. Надвечір Чернецький припинив штурм міста, втративши майже третину свого війська. На другий день, розпочинаючи штурм, Чернівецький робить відчайдушну спробу захопити місто. Всі сили шляхетського війська були кинуті в бій. Іван Богун, вміло скориставшись замішанням серед польсько-шляхетського війська розпочав контрнаступ. Одночасно він непомітно вивів з фортеці найкращі частини своєї кінноти і вдарив у тил ворога. Як пише Г.Грабянка - "... нарядив їх у татарську одягу таз гуком (на

зразок ординського) зайшов до поляків з тилу - з боку поля. Ті, в свою чергу, подумали, що козакам на допомогу поспіли татари, і в паніці відступили від Монастирищ "й з України повтікали". Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. / Пер. із староукр. -- К., 1992, - С. 60. Не витримавши подвійного удару, шляхетське військо в паніці кинулося врозтіч. Сам Чернецький був тяжко поранений.

Щодо цієї панічної втечі літописець часів визвольної війни писав, що "військо польське насмерть перелякане, не тільки штурм свій облишило, але як ошпарене вози свої з усіма достатками і багатою здобиччю, а також із людьми хворими і пораненими покинувши, від Монастирища назад до Ковеля побігло, і ... велику шкоду, і сором свій побачило і пізнало...". Літопис Самовидця, видання підготував Я. І. Дзира. -- К., 1971. - С. 145.

"Каральний" похід шляхетського війська на чолі з Чернецьким, завдяки мужності українського війська і воєнній майстерності Івана Богуна, закінчився цілковитою поразкою. 1653р. був вирішальним у ході визвольної війни українського народу проти гніту польської шляхти.

Похід до Молдови.

Після боїв під Монастирищем на протязі всього року Іван Богун із своїм Вінницьким полком бере участь в усіх найважливіших подіях і боях. Він з'являється то тут, то там, часто-густо вирішуючи долю бою. У травні він був у складі частин Тимоша Хмельницького в Молдавії, очолюючи дванадцятитисячний козацький загін. Під час цього походу були розгромлені війська ставленника Волощини і Семиграддя Георгіци. Причому вороже військо налічувало майже вдвічі більше воїнів, ніж козацьке, але семиградський генерал "очень сконфузился и позорно удрал". Історія України в документах і матеріалах. - Т. 3. - К., 1941. - С. 258. До речі, слід зазначити: саме ім'я Богун наводило на супротивників жах, і ті нерідко не наважувалися вступати в бій з військами останнього, навіть маючи перевагу у збройних силах. Після трагічної загибелі Тимоша Хмельницького при захисті фортеці Сучава Іван Богун повертається з козаками на Україну, щоб узяти участь у подальшій боротьбі.

Український народ напружував усі свої сили в боротьбі проти численних іноземних загарбників і в першу чергу проти панської Польщі.

Султанська Туреччина також неодноразово намагалася загарбати Україну. Кримський хан, надаючи воєнну допомогу Богдану Хмельницькому, завжди дбав про ослаблення сил і України, і Польщі. Про дійсні наміри васально залежного від Туреччини кримського хана дуже влучно писав відомий дипломат Богдана Хмельницького Силуян Мужилівський : "Тата рове, учувши о той войне, з боку гладили, котрому нога послизнеться". Володимир Антонович. Збірка праць : Історичні портрети. - К., 1991. - С. 66. Користуючись тяжким становищем України, татари руйнували міста і села, грабували населення та забирали людей у неволю. У кінці 1653 року полковник Іван Богун на чолі козацьких загонів завдав кілька ударів татарській кінноті, яка поверталася у Крим через Україну з великим ясиром. Тоді було звільнено чимало українських невільників.

Загострення стосунків з Польщею.

Становище України ставало дедалі тяжчим і загрозливішим. Між Богданом Хмельницьким і російським урядом протягом усього літа 1653 року велися переговори. Наприкінці вересня 1653 року в Москві був скликаний Земський собор. На Земському соборі були присутні, крім бояр, дворянства, духовенства і царських чиновників, представники російських міст, купецтва, селянства і стрільців. 1 (11) жовтня 1653 року Земський собор дав згоду на прийняття України "під свою государеву високу руку" і оголошення війни проти шляхетської Польщі.

Шляхетська Польща робить ще одну спробу добитись вирішальних успіхів в Україні. У вересні 1653 року на Поділлі зосереджується польсько-шляхетське військо на чолі з королем Яном Казимиром, готуючись до нового нападу. Богдан Хмельницький, закликавши на допомогу кримського хана, вирушає на чолі Українського війська назустріч ворогові. Під час цього походу Росія 23 жовтня, згідно з рішенням Земського собору, оголошує війну панській Польщі.

В листопаді 1653 р. полк Богун у складі військ, очолюваних Богданом Хмельницьким, бере в оточення під Жванцем наймані війська Речі Посполитої. Але знову від повного розгрому польську армію врятувало зрадництво кримського хана Іслама-Гірея, який 5 грудня 1653 року пішов на сепаратну угоду з польським королем Яном Казимиром. Щоб утриматись в Україні, Ян Казимир домовляється з ханом про відновлення Зборівського договору. Татари після Жванецької битви дістали від польського короля дозвіл, повертаючись до Криму, грабувати і забирати в полон українських людей. Іван Богун очолює загон козаків, який мав покарати зрадників та не допустити грабежу населення. В боях з татарами Богун уславився безмежною мужністю, високим військовим мистецтвом.

Літописець Величко описує, як Богун на чолі десятитисячного козацького війська розгромив ханську орду, яка розсипалася чамбулами (загонами) по Україні для захоплення ясиру. Величко повідомляє, що з чамбула, який складався з чотирьох з половиною тисяч чоловік, до коша "приволоклося" ледве 500 татар. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич,- К., 1991.-- С. 356. Втрати татар обчислювалися у вісім тисяч чоловік. Понад дві тисячі татар було взято в полон. Богун став справжньою грозою для татар. Вороги не змогли досягти своїх цілей. Під час підготовки

і проведення Переяславської ради Іван Богун очолював козацькі загони, що охороняли кордони України.

Переяславська угода.

Коли українське військо поверталось назад з походу, до України вже їхало царське посольство. Воно наприкінці грудня прибуло до міста Переяслава. Незабаром сюди прибуває Богдан Хмельницький, тут і відбулася його зустріч з російськими послами. Хоча Іван Богун був першим полковником війська і радником гетьмана, проте мав власне розуміння ситуації і подальшої долі визволеної від поляків України. Ось чому він категорично засудив рішення Хмельницького укласти з Росією Переяславську угоду і ще рішучіше відмовився присягати російському цареві. Про те, що Богун не присягав, маємо свідчення першої особи Російської держави. Цар Олексій Михайлович писав до Богдана Хмельницького з приводу передачі Богуном гетьману листа від коронного гетьмана Потоцького: "...Ивана Богуна, за его верность, что он того прелестнаго листа у себя не задержал, прислал к тебе вскоре, чиним похвалы годного, и нашу государскую грамоту, с нашим царского величества милостевым словом, послать ему за то велели. А что он полковник Иван с тобою гетманом и с иными своими товарищи с полковники при нашем царского величества ближнем боярине и дворецком и наместнике тверском, при Василье Васильевиче Бутурлине с товарищи у веры не был, - и тебе б гетману Богдану Хмельницкому велети его Ивана к вере привести на том на всем, на чом вы нам, великому государю, гетман и все войско запорожское по Христове непорочной заповеди веру учинили...". Гуржій О.І. Сто великих постатей і подій козацької України. К.,2008. - С. 84. Для Хмельницького це, очевидно, не було цілковитою несподіванкою. Загалом він знав позицію Богуна: той вважав, що Україні не слід приєднуватися ні до Польщі, ні до Росії, а утверджуватись як самостійній державі. Можна не сумніватися: якби ситуація склалася так, щоб гетьманом на той час виявився Іван Богун, доля України теж склалася б не так, як вона склалася після Переяславської угоди.

Довідавшись про глибокі суперечності, що запали між Богуном і Хмельницьким, коронний гетьман Речі Посполитої Станіслав Потоцький запропонував Богуну перейти на бік поляків. При цьому він на Бога заприсягнувся, що коли вони гуртом подолають Хмельницького, булаву гетьмана одержить саме він, Іван Богун.

Польсько-шляхетський уряд не раз робив спробу перетягти на свій бік легендарного героя українського народу, пропонуючи йому всі блага

феодалного суспільства, але Богун залишився вірним сином українського народу і відкинув усі пропозиції польської шляхти.

Булава з рук польського короля? А Україна, отже, в складі Польщі? На таке, ясна річ, Богун пристати не міг. Бо ж проти чого тоді так завзято і стільки років воював? Рішення Богуна врятувало Україну від нової затяжної і кривавої громадянської війни. Існує навіть версія, що Богун повідомив Хмельницькому про переговори, що їх нав'язує йому Потоцький. І виник задум: Богун удасть, ніби схиляється до спілки з Потоцьким, заманить його армію вглиб Поділля і там за допомогою військ Хмельницького та корпусу росіян розгромить. Пастка мала зачинитись у районі Брацлава.

Битва в Умані.

У грудні він відволікає на себе сили Чернецького і виводить військо з м.Брацлав в добре укріплену Умань. На жаль, чи то в полку Богуна, чи в найближчому колі Хмельницького знайшовся зрадник. Польське військо оточило Богуна в містечку Охматів (тепер село Жашківського району на Черкащині). Поляки намагаються штурмувати місто, але безуспішно. У цей час до району містечка Охматова надійшли об'єднані сили козаків і росіян під командуванням Богдана Хмельницького і Шереметева. Поляки напали на них і розпочався легендарний бій під Дрижиполем. "1655 года въ зимѣ, по Рождествѣ Христовомѣ татаре съ ляхами первѣ двухъ полковниковъ: Зеленскаго Брацлавскаго и Богуна Винницкаго обляглы были въ Уманѣ, потомъ самого Хмельницкаго, съ козаками йдучого, межъ Ставищами и Охматовомъ, въ полю осадивши, штурмовали силно; но козаки, оглоблями санними ляховъ и татаръ поразивши, трупами ихъ, якъ валомъ, обозъ свой окидали. Будучи же въ великой тѣснотѣ безъ дровъ, воды и сѣна, ажъ третьяго дня Хмельницкій, кругомъ оступлений пробился проломомъ чрезъ все татарское и лядское войско и съ велнкороссійцами и Пушкаремъ совокупился. Се то било Дрижиполщииа межъ Ставищами и Охматовомъ".

Лизогубівський літопис. - М., 1986. - С. 124. Перевага була на боці поляків - вони відтиснули українців і росіян від Охматова. Але недалеко. Ті незабаром кинулися відбивати втрачені позиції. Поляки трохи подалися. Так, з перемінним успіхом, бої точилися кілька днів. А потім ударив такий лютий мороз, що битися вже стало зовсім несила. Недарма поле битви назвали згодом "дрижи полем", А долю цієї битви знову ж таки вирішив Богун! У найвідповідальніший для Хмельницького момент Богун вийшов з Умані зі своїми козаками і спрямував удар в тил полякам. Знатний майстер прориву розтрощив неабияк поріділу не лише від куль та шабель, а й від небувалого холоду облогу (багато людей з неї позамерзало уві сні) і з'єднався з військами Хмельницького. Він зробив це вночі. А на ранок поляки, що рушили в новий наступ на Хмельницького, з подивом зауважили: його військо побільшало і завзято гріється, ладнаючи бруствери із ... замерзлих на полі бою. Здолати цього оборонного валу із саней та мерців поляки так і не змогли, й обидва війська відступили, не зазнавши ні поразки, ні перемоги.

А щодо ідеї спорудження такого валу на "дрижи полі", то Іван Богун згадав свій колишній досвід оборони Умані. Щоправда, вали круг цього

міста були звичайні, земляні, але за наказом свого полковника, що надумав повернути собі на користь, як би ми тепер сказали, і фактор холоду, обливали їх водою, перетворюючи на крижані гори. Ні поляки, ні татари так і не змогли здолати їх, і Умань пощастило відборонити.

Похід в Західну Україну та Польщу.

Не встигнувши як слід відпочити після Охматова, Богун із загоном свіжих козацьких військ виступає проти кримських татар, що вторгайся в українські землі і розбиває їх. А в серпні він бере вже участь у поході на Львів. Зокрема, за наказом Хмельницького, він захоплює Олику. Компанія ця, як відомо, закінчилась миром з ханом під Озерною. Поляки вже не могли чинити стійкого опору козакам - на них наступали шведи. Татари, скориставшись тим, що головні сили козаків були відтягнуті до Львова, проникли на українські землі. А шведи, на союз з якими розраховував Богдан Хмельницький, відчувши себе переможцями Речі Посполитої, втратили інтерес до козацького гетьмана. В грудні 1656 року Іван Богун в якості одного із керівників козацького загону під командою наказного гетьмана А. Ждановича вирушив у похід проти війська Речі Посполитої. Пройшли Західною Україною та Польщею, здобувши при цьому Краків, Брест та Варшаву. Хоча, в кінцевому рахунку, й змушені були влітку 1657 року відступити в Україну.

Оцінюючи все вищевикладене, можна ясно сказати, що після смерті Максима Кривоноса Іван Богун став найближчим помічником та соратником Богдана Хмельницького, який покладався на нього у найскладніших військових ситуаціях. Богун був блискучим май сіром маневрування і застосування найрізноманітніших тактичних прийомів.

**3. БОГУН В 1657-1664 РР.: ПЕРІОД
ПОШУКУ ПОЛІТИЧНИХ
АЛЬТЕРНАТИВ.**

Роль І. Богуна при визначенні політичного курсу Юрася Хмельницького.

Поняттям "Руїна" історіографія позначає трагічний період в історії України, третю чверть XVII ст. "Руїна" об'єднує громадянську війну та іноземну інтервенцію в Україну з боку Московії, Польщі, Туреччини. Смерть Богдана Хмельницького ослабила підвалини української держави. Цим скористалася Московія, щоб посилити наступ на вольності українського народу. Почастішали вторгнення польських військ, турків, кримських татар. Соціальні протиріччя та боротьба старшинських угруповань за владу загострились і переросли у справжню громадянську війну. Все це вело до великих людських жертв, руйнування міст і сіл, запустіння цілих районів.

Козацька старшина, дбаючи насамперед про станові інтереси, прагнула загарбати землю селян і рядових козаків, перетворити їх на своїх кріпаків. У боротьбі за владу і багатства представники різних старшинських угруповань не гребували будь-якими засобами і, що було особливо небезпечно для долі України, намагалися опертися на збройні сили інших держав. У зв'язку з цим українські гетьмани нерідко перетворювалися на справжніх маріонеток Московії, Польщі, Туреччини, Кримського Ханства.

Після смерті Богдана Хмельницького розпочалася боротьба за гетьманство, Україна, по суті, розпалася на Лівобережну і Правобережну. Гетьманську булаву захопив прихильник шляхетської Польщі Іван Виговський. Ще за життя сина Тимоша Хмельницький прагнув зробити владу гетьмана спадковою і не змінив свого наміру й після його загибелі. В передачі булави молодшому сину Юрію він вбачав і стабілізаційний фактор, який певною мірою убезпечив би Україну від кривавих міжусобиць. В останній рік життя Богдана його син носив булаву, готував під наглядом Івана Богуна війська на Ташлику для походу, і все частіше іноземні дипломати називали його гетьманом без прикметника "наказний". Але "до булави треба голови", а неповнолітній, малодосвідчений і слабовільний Юрій Хмельницький зовсім не надавався до ролі гетьмана. Власне, він і сам в одному з листів зазначав: "Я молодший літами і слабший розумом, ніж пан Виговський". Юрій Мицик. Володарі гетьманської булави. Іван Виговський. - К., 1994. - С. 184. Якраз Виговський фактично керував Українською державою в останній рік життя

гетьмана, а старий Богдан вбачав у ньому опікуна чи регента при своєму малолітньому синові. Іван Богун підтримував курс Івана Виговського та Юрія Хмельницького на незалежнення від Москви української зовнішньої та внутрішньої політики, але й крен в інший бік вказаних гетьманів - на зближення із Польщею чи Туреччиною теж викликав спротив кальницького полковника. Іван Богун жодних позаукраїнських орієнтацій не визнавав. Тож не варто дивуватися, що Богун відмовився підписувати укладений Іваном Виговським Гадяцький договір у вересні 1658 року, за статтями якого польська шляхта діставала право повертатися до своїх маєтків на Правобережжі.

1658 року полковник Пушкар за вказівкою і підтримки Москви розпочав повстання проти гетьмана України І.Виговського. Іван Богун був серед тих хто боронив гетьманську Україну.

Після чергової зради козацької старшини, Виговський повертався до Чигирина, по дорозі зустрів козака, який передав йому листа від білоцерківського полковника. В листі були неприємні для Виговського вісті: київський воєвода А. Бутурлін повідомляв полковникові, що у Білу Церкву призначено московського воєводу. Роздратований Виговський кинув присутньому тут Скуратову "Воєводи знов приїхали бунти заводити". На це новоспечений чигиринський воєвода Скуратов відповів, що він сам просив царя послати воєвод в Україну. Тоді Виговський, не криючись, у таких словах висловив свою думку про політику московського уряду щодо України: "Що я до великого государя пишу, над тим в Москві сміються, я ніколи не писав про те, щоб у Білій Церкві був воєвода; - як воєвода приїде, так і поїде, нічого я йому давати не дозволю. Государеві воєводи мусять приїжджати спочатку до мене і вже тоді в міста їхати, а то я нічого не відаю, а вони вже по містах роз'їжджаються. В Києві государеві люди по сю пору безупинно з черкасами (українцями) киями б'ються. Тепер я з свавільниками сам управився, государеві воєводи і ратні люди мені більше не потрібні, вони тільки бунти почнуть. Якщо ж злочинець у нас щось накоїть і піде в государеві українні міста, то воєводи нам його не видають; так і я тих злочинців, які перейдуть до мене з государевих міст, віддавати не хочу. З Пушкарем під час бою государеві люди були: мої німці у них барабан взяли. Государ мене потішав грамотами і досі навмисно барився". Виговський, як бачимо, прекрасно розумів хитрощі московського уряду. Поділяв міркування гетьмана і Іван Богун, який прослухавши усе, що було сказано, зауважив: " Нам воєвод не треба, приїхали до нас наших жінок і дітей переписувати " І, звернувшись до Скуратова, додав: " Ти до нас у Чигирин воєводою ідеш, нездоровим від нас вийдеш ". Скуратов вимагав

угамувати Богуна. Виговський звелів Богуну втихомиритись і додав: "Не своєчасна ця мова".

У липні 1659 р. разом із козацькою старшиною І. Богун підписує листа до Івана Безпалого, який стояв за Москву, докоряючи останньому: "народившись разом з нами народом вільним і вирісши в Україні, отчизні нашій, і за неї немалий час боровшись, тепер сам в неволю піддається і на братів своїх наступає". Цього листа підписали всі видніші полковники: П. Дорошенко, Носач, Силич, Цюцюра, Гапонович, Ханенко, Лизогуб, Лобоба, Джулай, Вертелицький, Кравченко, Гоголь. До речі, 1658 р. І. Богун був серед тих хто підписував Гадяцьку угоду, як також і серед тих, хто 1659 р. не пристав на угоду недолугого сінка Богдана Юрася Хмельницького з Москвою у Переяславі. Але вже восени 1660 р. московський посол Сухотін доносив цареві, що з Ю. Хмельницьким від Москви відійшли: Петро Дорошенко - полковник Чигиринський, Андрій Одинець, - Черкаський, Степан Трощено - Канівський, Михайло Ханенко - Уманський, Яків Клеченко - Корсунський, Данило - Білоцерківський, Іван Богун - Брацлавський, Михайло Зеленський - Подністрянський, Іван Гоголь - Могилевський, хоча, як пише Д. Дорошенко в своїй праці "Гетьман Петро Дорошенко": "... видко позначені не всі полковники, і прізвища їх подано не завжди точно".

Іван Богун разом із славетним Іваном Сірком очолили народне повстання проти гетьмана, який відновив на Україні гніт польської шляхти. Разом з повстанцями діяли російські війська під командуванням воєводи Богдановського. Боротьба розгорнулася як на Лівобережжі, особливо в полках Переяславському, Ніжинському, Чернігівському, Лубенському, так і на Правобережжі. В результаті запеклих боїв протягом весни-літа гетьманське військо було розгромлене. Зазнавши поразки, Виговський почав переговори про прийняття України в підданство Туреччини і закликав на допомогу кримських татар, але Іван Богун та Іван Сірко розбили татар і рушили на гетьманську столицю Чигирин; Виговський втік у Польщу. У 1664 р. Виговський був звинувачений у зраді Польщі і за вироком польського суду розстріляний.

Після падіння Виговського гетьманом знову проголошений Юрій Хмельницький (1659-1663). На козацькій раді в Переяславі, що відбулася в грудні 1659 р. в присутності царських послів і воєводи князя Трубецького, було підтверджено приєднання України до Росії з посиленням влади царизму в Україні.

За новими Переяславськими статтями 1659 р., схваленими царським урядом і прийнятими старшиною, зберігалися козацькі права й вольності.

Разом з тим царизм включив пункти, які унеможлилювали б нові спроби шляхетсько-старшинських груп відірвати Україну від Росії'. Тепер гетьман не мав права зноситися з будь-якою державою і приймати послів. Без царського указу гетьману з Військом Запорізьким заборонялося вступати у війну або посилати козацькі полки на допомогу сусіднім державам.

Царські воєводи з військами, крім Києва, тепер мали стояти також у Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві, Умані. Царський уряд посилював контроль за діяльністю старшини. Без царського указу козацька старшина і військо не мали права замінити гетьмана. Гетьман же без ради не міг призначати і звільняти полковників та генеральних старшин. Гетьман і його уряд мушили видавати російським поміщикам їхніх селян-кріпаків, що втекли в Україну, а царський уряд мав повертати українських селян - утікачів.

Наступ поляків на Україну. Военні походи під керівництвом полковника Богун.

Польські магнати й шляхтичі не хотіли примиритися з втратою України. Щоб розв'язати собі руки для нової війни за Україну, в 1660-1662 рр. польський уряд уклав у квітні 1660 р. мир з Швецією і слідом за цим почав наступ на Правобережну Україну. Проти польсько-шляхетських військ виступила російська армія на чолі з воєводою В. Шереметєвим. Але під Чудновом, на Житомирщині, вона зазнала поразки від переважаючих сил польсько-шляхетських військ і татар, а сам Шереметєв потрапив у полон до татар. Правобережжя знову загарбала шляхетська Польща.

А слабовольний і безхарактерний Ю. Хмельницький піддався впливу пропольського шляхетсько-старшинського угруповання на чолі з Г. Лісницьким та Г. Гуляницьким і уклав того ж 1660 р. Під м. Слободищем (тепер село на Житомирщині) з представниками Польщі трактат, за яким Україна мала бути знову повернена під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди (без пункту про "Руське князівство").

Але народні маси і основна частина козацької старшини не хотіли повернення України під владу шляхетської Польщі і продовжували проти неї боротьбу. У 1660 році Богун виступив проти положень Слободищенського трактату, підписаного Юрієм Хмельницьким і польським урядом, які передбачали залежність України від Польщі. У роки Руїни Богун послідовно шукає найкращий шлях для України. Далекоглядний і хитрий політик, як і полководець, він прагнув до мирного розв'язання ситуацій, але ніколи не йшов на компроміс.

Перебуваючи пізніше, 1660 році, на Правобережжі як полковник Паволоцький, Богун готує повстання проти польсько-шляхетських загарбників, які знову окупували Правобережну Україну.

Литовський та польський період в житті І. Богуна.

У 1660 році Богун бере участь у операціях російсько-козацьких військ проти поляків і Виговського. Разом зі своїми соратниками останніх років - О.Гоголем, М.Ханенком - він зупиняє польський похід в Брацлавщину. В 1661 році Богун значиться полковником семи хоругв війська князівства Литовського. Чому він потрапив у литовське військо? Можливо, поляки вирішили усунути з України небезпечного полковника; можливо, він сам не схотів залишатися вдома, де справи йшли не так як йому хотілося, всупереч його сподіванням. Або ж з самого початку це був наперед задуманий план.

У всякому разі, він служить у литовському війську і, очевидно, бере участь у конфедерації, одним із пунктів якої значилася вимога припинення війни з Московією. Весною 1662 року Богун на деякий час повертається в Україну і Юрій Хмельницький залучає його до воєнних дій на Лівобережжі. Але в цих боях славетний козак не виявляє активності й гетьман відправляє його до Польщі.

І там 1662 р. він був заарештований шляхтою і ув'язнений в Марієнбурзькій фортеці. Та через рік король Ян Казимир, готуючись до нового походу для завоювання Лівобережної України, знову намагається використати популярне серед народних мас ім'я Богуна. Король змушений був звільнити Богуна і повернути його на Україну, де він став наказним гетьманом в обмін на участь в поході на Лівобережну Україну. Тетеря зумів зібрати довкола себе кращу старшину - полковників Г. Лісницького, М. Ханенка, І. Богуна, О. Гоголя та інших. В "Історії русів" цю участь відтворено так: "Король польський... вирядив перед собою наказного гетьмана задніпровського Тетерю і полковників тамтешніх Гуляницького, Богуна і трьох інших, котрі, проходячи беззахисною Малоросією, грабували, пюндрували й палили всі зустрічні селища під приводом, що мстяться... Брюховетьському". Історія русів./ Сочинение Архиепископа Белорусского Георгія Кониского. К., 2003. - С. 298. Король Ян Казимир мав намір пройти вогнем і мечем усе Лівобережжя - від Києва до Глухова і Новгород- Сіверська. "Взимку 1663- 1664 рр., - пише Д. Дорошенко, - велике польське військо на чолі з королем вступило на Лівобережжя. З поляками йшов і правобережний гетьман Павло Тетеря. Разом з ним були козацькі полковники Богун, Гуляницький, Гоголь, Ханенко та ін". Під час

бойових дій на Черніговщині Іван Богун переконався: нічого доброго спілка з поляками Лівобережній Україні не дасть - і, за однією з версій, почав переговори з командуванням російських військ та з представниками лівобережного гетьмана Брюховецького.

З перших днів походу Іван Богун намагається завдати шкоди полякам, зриває їх воєнні плани. Лівобережні міста охоче здаються Богунові і завдяки цьому не були зруйновані. У деяких випадках козацькі гарнізони цих міст приєднувались до Богуна. Не маючи достатньо сил, поляки не залишали у містах своїх гарнізонів, і коли коронні війська в січні 1664 р. обложили Глухів - останнє місто перед московським кордоном, - то вся "підкорена територія" запалала вогнем повстання. Під час облоги Глухова Іван Богун діяв безстрашно. Як члену військової ради, йому були відомі всі замисли поляків. Пізніше про це з люттю писав поляк Єрлич, що Богун повідомляв захисників Глухова про час штурму, показував найзручніші місця для вилазок, передавав порох тощо. Облога Глухова, хоча й тривала майже місяць, не зламала захисників. За цей час Іван Брюховецький встиг зібрати військо і разом з російським воєводою Ромадановським наблизитися до позицій поляків. У Івана Богуна виникає новий задум - він домовляється з Ромадановським, що під час битви з польським військом він ударить зі своїми козаками в тил полякам. Під Глуховим Ян Казимир дізнався, що Іван Богун мав таємні зв'язки з Брюховецьким і Ромадановським. Король у своєму листі до дружини говорить, що його повідомили про "зраду" Богуна козацькі офіцери.

Загибель І. Богуна.

По одній із версій - зрадник-козак, що мав передати російському командуючому Ромодановському один з листів Богуна, віддав його польському королю, по другій - ще до відступу короля з-під Глухова Тетеря, щоб зберегти свою булаву від можливих зазіхань старшини, знищив небезпечних для нього супротивників. "Він послав королеві під Глухів донос про зраду козаків, що залишалися в королівському таборі, а головним чином ~ наказного гетьмана Івана Богуна. Він доводив, що начебто Богун, старшина та козаки повідомляли глухівцям, коли саме вони мають остерігатися наступу. Крім того, Богун посилав їм на допомогу по кілька сот козаків. Наказний гетьман нібито вказав глухівцям місця, де були підкопані вали, а також мовби двічі давав відомості про місця, де найкраще дати бій королівським військам. А також Богун мав повідомити Шереметева й Ромодановського про стоянки поляків." Антонович В. Збірка праць. Гетьмани України: історичні портрети. К.1991. - С. 65. Очевидно, все це були вигадки й припущення, але Тетеря зважився на те, щоб позбутися свого небезпечного супротивника. 17 лютого 1663 року Іван Богун був заарештований.

"17 лютого 1664 р. польовий військовий суд, - пише М. Костомаров, - що відбувся в Новгороді-Сіверському, виніс постанову про смертну кару й Івана Богуна разом з кількома його прихильниками було розстріляно". Костомаров Н. Матеріали и исследования. Богдан Хмельницький. - М., 1996. - С. 171.

Ян Казимир в листі до дружини про Богуна писав: "Я наказав його арештувати з наміром покарати рукою ката,... але Бог покарав його інакше." Яковлева Т. Назв, праця. - С. 51.

Як свідчать джерела, про причину та обставини смерті І. Богуна знала лише верхівка поляків і зберігала в таємниці. Тому досі достеменно невідомо, як загинув І. Богун. У літописах Єрлича і польських щоденниках, опублікованих наприкінці ХІХ ст., є лише натяки про смерть Івана Богуна. Знаючи його характер, можемо лише припустити, що під час арешту на засіданні ради, він міг учинити серйозний опір і його убили навіть самі члени ради. Так трагічно закінчилось життя славного козацького полковника, героя Хмельниччини, який став жертвою складних політичних умов розірваної на дві частини України.

4. ВИСНОВКИ.

Як бачимо, в біографії Івана Богуна є багато невідомого, неузгоджених між собою фактів. Усе це, безперечно, вимагає нових наукових пошуків, більш об'єктивних оцінок, ґрунтовних досліджень про визначного військового і політичного діяча періоду Визвольної війни. Але, попри всі затемнені колізії його життєвого шляху, із джерел і матеріалів, що нам відомі, вимальовується постать людини непересічної, яскравої. Це був мужній, безстрашний і відважний воїн-козак, талановитий полководець, безкомпромісний у своїй відданості ідеї служіння своєму народові. Воїн-стратег, далекоглядний політик, Іван Богун був християнином з вражаючою інтуїцією і пророчим даром. Матінка-природа щедро нагородила його статурою, глибоким розумом та крицевою силою волі. Іван Богун - Людина-Символ багатьох чеснот - був високоморальний, мужній, з глибокою інтуїцією і пророчим відчуттям - як Надлюдина. Іван Богун не прагнув слави, ні верховенства в командуванні, мав братерську повагу до козаків і надзвичайне вболівання за долю свого народу, тому-то усі так любили його. Богуна природа наділила винятковою красою вроди, статури, глибини розуму і крицевою силою волі - все в одній людині, чим вражав він усіх прихильників і ворогів - народів інших націй. Богуна знав і цінував весь світ, про що залишилися згадки у літературі на різних мовах. Зокрема, польський критик Ролле писав, що "з 80- ти діячів Хмельниччини Іван Богун - найпрекрасніший: поєднав розум, військові здібності, не заплямував себе жорстокістю, відзначився високою моральністю і вірністю високим ідеалам". Ролле Й.Й. "Історичні оповіді". - К" 1984.-С. 136.

Характеризуючи військову і політичну діяльність полковника Війська Запорозького Івана Богуна, відзначимо, що він палко любив свою Україну й досить боляче реагував на кроки українських гетьманів, що могли ущемити права останньої або козацькі вольності. Тому Іван Богун в політичному спектрі Української козацької держави займав місце постійного опозиціонера. Зокрема, він досить рішуче виступив проти укладення Богданом Хмельницьким Білоцерківського договору (28.10.1651 р.), засуджуючи при цьому політику поступок Польщі і зменшення козацького реєстру. У 1654 р. Іван Богун був у числі противників курсу Богдана Хмельницького на союз із Москвою, так і не склавши присяги московському цареві, згодом очолив антимосковську старшинську опозицію.

Іван Богун через Переяслав ніколи не мав належної шани. В літературі його постать постійно спотворювалась через святу вірність Україні. Тільки є одна найвища рецензія серця - нашого Національного Генія Тараса Шевченка, який знаємо як висловлювався про гетьманів, а сам їздив під Берестечко на поклін тій землі "де полягли, а не здались..." Шевченко Т. Зібрання творів: У 6 т. - К., 2003. ~ Т. 3: Драматичні твори. Повісті. - С. 449., де здійснив вражаючий подвиг Іван Богун.

Український народ зберіг світлу пам'ять про свого героя. Ім'я Івана Богуна звучить в українських народних піснях і думах. Про його подвиги складено багато легенд. Дума "Іван Богун" змальовує оборону богунцями

Вінниці, де Богун чекав допомоги Хмельницького на річці Буг і особливо вславився хоробрістю і кмітливістю.

Ім'я Івана Богуна - цього видатного полководця та політичного діяча України середини XVII ст. навіки залишилося в пам'яті нащадків, про що свідчать численні народні перекази та думи. Як говорилося сучасниками великого полковника в одній з них: "А кобзарі грали, в струни дотикали та Богдана з Богуном піснями вихваляли!"

І хоча досі немає в Україні належного пам'ятника Богуно, та є один вічний пам'ятник: висока гора над Десною, де пролилася священна кров Героя. Народ назвав ту гору Івановою Горою. Там, на вершині, лежить камінь із написом: "Тут спочиває полковник, наказний Гетьман Іван Богун". Нині на місці страти славетного полководця зведена символічна могила - вмурована гранітна плита і тесаний дубовий хрест заввишки чотири метри. Кожного року в річницю смерті Івана Богуна сюди приходять на панихиду "по убієнному".

Сьогодні ім'я І. Богуна з гордістю носить Київський військовий лицей, а патріотизм полковника Богуна, який віддав своє життя справі визволення свого народу, надихає сучасних військових на сумлінне виконання обов'язків по захисту Батьківщини.